

УДК 001.891.3+321.02 (575.1+575.3)

Попазогло В. С., Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ДЕСТРУКТИВНІ НЕФОРМАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ: ПРИКЛАД УЗБЕКИСТАНУ ТА ТУРКМЕНИСТАНУ

Досліджуються деструктивні неформальні політичні інститути країн Центральної Азії на прикладі Таджикистану та Узбекистану. Підкреслюється вплив на політику патріархально-родових відносин. Наголошено на ролі неформальних норм у взаємодії суб'єктів політики. Акцентовано на клановому характері політичних відносин. Звернено увагу на системну корупцію та непотизм як характеристики держав Центральної Азії.

Ключові слова: *неформальні інститути, деструктивні політичні інститути, клановість, корупція, непотизм, Таджикистан, Узбекистан.*

У сучасній політиці будь-якої держави основна рушійна сила належить різноманітним політичним інститутам – як формальним, так і неформальним (і конструктивним, і руйнівним за своєю природою). Опираючись на методологію неоінституціоналізму, інститути розглядаємо не з позицій класичного інституціоналізму, а як комплекс формальних і неформальних правил, норм, принципів, що зумовлюють і регулюють діяльність людини у політичній сфері, типи політичної поведінки, що виражається у певній системі колективних дій, процедурі, механізмі. З такого методологічного підходу на прикладі двох держав Центральної Азії (Узбекистану та Туркменістану) ставимо завданням проаналізувати діючі в них неформальні політичні інститути, зокрема деструктивного, руйнівного підвиду (корупція, патрон-клієнтські мережі, непотизм, клановість, патримоніальні практики, фаворитизм та ін.). Вони чітко виражені в центральноазійському регіоні пострадянського періоду.

Проблематика політичних інститутів держав Центральної Азії є достатньо розробленою під різними дослідницькими ракурсами. Так, у політичній науці проаналізований пострадянський простір і феномен пострадянськості (М. Зайдель, Г. Кліпкова); досліджено окремі теоретичні аспекти підривних неформальних інститутів політики, як-от: корупція (Г. Кохан), непотизм, клановість (Ю. Нісевич), патрон-клієнтські системи (О. Фісун). Політика країн Центральної Азії в цілому вивчалася О. Кожухарем, А. Куртовим, Т. Ляшенко, М. Б. Олкотт та ін. Предметно політична система Узбекистану стала об'єктом наукових розвідок Г. Мінгазутдінової, Ж. Сарабекова, Ф. Толіпова, Ю. Федорова та ін. Різні аспекти політичної системи Туркменістану стали предметом наукової уваги Р. Жангожі, Т. Метельової, І. Осадчука та ін.

Нам вдалося знайти лише поодинокі дослідження сучасних туркменських і узбецьких політологів про неформальні інститути політики у їхніх державах. Причина цього вбачається у тому, що зокрема в Узбекистані з 2015 р. політична наука не викладається (через невідповідність національному спадку, «узбецькій моделі»), а ще раніше (2013) ліквідована інституційна база для її розвитку. Для Туркменістану відкриті утиски політичної науки не є характерні, але рівень політичного аналізу є невисоким, а з проблематики нашого дослідження напрацювань таджицьких політологів знайдено вкрай недостатньо (найперше, це роботи С. Олімової та М. Олімова). Натомість джерельна база з проблематики нашого дослідження увиразнюється доробком політологів-мігрантів із Туркменістану та Узбекистану, а також західних авторів.

Відзначимо, що доволі широка джерельна база у той же час не пропонує комплексного аналізу впливу на політичну систему країн Центральної Азії підривних неформальних інститутів. Окрім цього, такі держави, як Туркменістан і Узбекистан, зазнають перетворень, які посилюють або ж послаблюють роль певних деструктивних неформальних політичних інститутів. Це актуалізує тему нашого дослідження.

Держави Центральної Азії мають низку характеристик, у контексті яких доцільно розглядати причини появи та укоріненості деструктивних неформальних інститутів. Серед них вкажемо на:

- переплетення патріархально-родових відносин із модернізмом, потребою реагувати на виклики глобалізації;
- клановість політики, яка посилюється встановлення суперпрезидентських республік;

- сакралізація державних лідерів і встановлення режиму їх практично необмеженої влади;
- культивування патерналістського типу політичної свідомості громадян;
- зрощення влади та фінансово-промислового капіталу;
- скерування значною мірою взаємодії між політичними акторами неформальними нормами;
- політичний фаворитизм і корумпованість керівної еліти.

Характерною ознакою новітніх трансформаційних процесів у країнах Центральної Азії стало повернення до традиційних звичаїв [7, с. 112]. Проблема демократичного перетворення виявилася своєрідною пасткою для центральноазійських держав, що «опинилися поза модернізацією та раціоналізацією, тобто відтворювали традиційні архаїчні практики, що є неадекватними сучасному світові та стрімкій динаміці економічних процесів і соціальних змін» [2, с. 406]. При утворенні нових незалежних держав у центральноазійських державах був певний інституційно-правовий вакуум і він заповнився неформальними відносинами й інститутами. Діючі системи особистих зв'язків у цих державах – це суттєвий компонент традиціоналізму, архаїчності політики, що суперечить модерновій інституційній структурі.

На присутності в центральноазійських державах регіонально-кланових зв'язків акцентує й українська дослідниця-політолог Т. Ляшенко Ці зв'язки, на її думку, засновані на земляцькій єдності та певним чином структуровані на всіх рівнях соціальних відносин [8, с. 250]. Причому, саме після розпаду СРСР, коли вже не було спроб радянської влади ліквідувати клани, вплив кланів на внутрішню політику зріс. На клановому характері влади у державах Центральної Азії та виході в пострадянський період на нові позиції трайбалістичних практик акцентує і Г. Кліпкова [3, с. 91].

Американська дослідниця К. Коллінс у книзі «Логіка кланової політики в Центральній Азії» зауважує, що «формальні режими усе більше вбирають у себе неформальну кланову політику. Так що клани стають первинним джерелом політичної й економічної влади в міру того, як неформальні зв'язки, клани проникають в інститути режиму. Кланова політика перешкоджає консолідації як демократичних, так і авторитарних режимів і може їх підірвати» [15, с. 226].

Визначимо тип політичного режиму Туркменістану та Узбекистану; ця характеристика є визначальною у визначенні допустимих рамок деструктивних неформальних політичних інститутів у певній державі. Р. Жангожа та Т. Метельова, характеризуючи Туркменістан, вважають, що ми «маємо справу з однією з форм тоталітаризму, в якій поєднано ознаки диктатури з особливостями східних «деспотій» [1, с. 214]; тут мова найперше про період президентства С. Ніязова (1990–2006). Політичний режим Туркменістану О. Фісун визначає, як «султаністський неопатримоніалізм» [13, с. 10]. Ю. Нісевич відносить режими Туркменістану та Узбекистану до неоавторитарних, зокрема такого різновиду, як «персоналістський режим» [9, с. 116]: у Туркменістані – президенти С. Ніязов (1990–2006) та Г. Бердимухамедов (його політичний спадкоємець, з 2007 р. до сьогодні); в Узбекистані – президент І. Карімов (1990–2016). Зауважимо: в Узбекистані наприкінці 2016 р. відбулися вибори глави держави; курс Ш. Мірзієєва вказує на деякі відмінності від понад 26-річного незмінного правління І. Карімова, однак попри певну лібералізацію давати м'якшу оцінку цьому режиму немає підстав.

Ще одну із причин стійкого авторитаризму в державах Центральної Азії виділяє О. Кожухар – відсутність у радянський період в цих республіках політичного дисидентського руху. «Внаслідок відсутності організованих альтернативних структур, рухів, народних фронтів, історична й азійська специфіка зумовила те, що владу взяли в свої руки представники колишньої партійно-радянської номенклатури, а також вихідці з тих чи інших територіально-кланових угруповань [4, с. 101].

Як слушно акцентує О. Фісун, «у більшості випадків пострадянські політичні траєкторії після падіння Радянського Союзу вели не до встановлення демократії, а до відновлення і модернізації системи напівтрадиційного панування» [13, с. 3]. А американська дослідниця з проблем Центральної Азії М. Б. Олкотт у дослідженні «Другий шанс Центральної Азії» [10] зауважує, що лідери країн Центральної Азії не схильні до демократичних реформ. Натомість вони більше перейняті експлуатацією природних та ін. державних ресурсів, збереженням контролю над населенням, аніж розвитком демократичних інститутів.

І в Туркменістані, і в Узбекистані виразно представлений підривний політичний інститут

корупції – вона має системний характер. В Індексі сприйняття корупції за 2016 р. Туркменістан був на 154-му, Узбекистан – 158-му місці світового рейтингу держав [14]. За останні п'ять років зафіксовано незначне підвищення індексу обох держав, але вони не змінили загальну ситуацію. У межах регіону Центральної Азії саме показники Туркменістану та Узбекистану є найкритичнішими (найкращі – у Казахстану). В оцінках Transparency International уряди цих держав роблять недостатньо для мінімізації корупції, громадяни бояться виходити на антикорупційні протести. Ми б висловили також припущення, що причина тотальної корумпованості вбачається й в типі політичної культури населення, яке у своїй більшості толерує корупцію (феномен корупційної прагматичності); натомість антикорупційні цінності не стали частиною загальної політико-правової культури ні туркменів, ні узбеків.

У пострадянських державах Центральної Азії владна верхівка поєднана з великим бізнесом. Їм притаманне «засилля неформальних інститутів, що ховаються за фасадами формальних, але неієспроможних інститутів; всесильні та безкарні політичні еліти, що прагнуть виключно до самозбагачення; тотальна корумпованість державної влади; антидемократичний характер політичного режиму, безправність громадян, усунення суспільства від прийняття політичних рішень [...]» [3, с. 92–93].

Зупинимося на неформальних деструктивних інститутах в обраних для аналізу державах.

Туркменістан. Складність аналізу країни зумовлена майже цілковитою непроникністю інформаційних кордонів Таджикистану. Доступна інформація дозволяє констатувати: політика цієї держави визначається найперше родоплемінним устроєм туркменського суспільства і номенклатурно-політичного істеблїшменту. Незалежний період розвитку Туркменістану характеризується дослідниками як «демодернізація» [1, с. 220]. Цю державу порівнюють із «феодалним заповідником».

Як відзначають Р. Жангожа та Т. Метельова, наприкінці 1980-х рр. у країні формувалися елементи громадянського суспільства, але після приходу до влади С. Ніязова вони були швидко винищені [1, с. 201]. Фактично відсутні актори, котрі б протидіяли руйнівним неформальним інститутам політики. Не можна до перемог демократії віднести й появу Демократичної партії Туркменістану (реформовані комуністи, які успадкували усі її характеристики й навіть лідера), яка довгий час узагалі була єдиною партією («партія влади») країни (до 2013 р.).

Г. Кохан відзначає тотальну корумпованість всіх сфер життя Таджикистану, у т. ч. й політичної [5, с. 166]. Зауважимо: на відміну від решти пострадянських держав, Туркменістан від боротьби із хабарництвом і корупцією фактично відмовився. «Всередині 1990-х рр. під гаслом соціальної справедливості заробітну плату державним чиновникам було фактично скасовано, а систему поборів і хабарів легалізовано й оголошено єдиним природним джерелом їхніх доходів» [1, с. 204].

За С. Ніязова реальна влада фактично була зосереджена в одних руках, країна була максимально ізольована. Туркменістан, як й інші окремі країни пострадянського простору, слугує прикладом системи «патронажного президенталїзму» [11, с. 60] (суперпрезидентська система правління). Зі зміною глави держави у 2006 р. не змінився патріархально-консервативний стиль управління. До прикладу, сьогодні майже $\frac{3}{4}$ державних чиновників та 90% силовиків є текінцями, тобто вихідцями з того ж племені, до якого належить президент Г. Бердимухамедов.

Патронажно-клїєнтельні відносини пронизують політичну та інші системи Таджикистану. Правління і С. Ніязова, і Г. Бердимухамедова характеризує закритість і дистанційованість владної еліти від населення. Вона має сімейно-клановий характер. «Еліта функціонує в рамках суворої ієрархії, де прїоритетними є особиста відданість президенту та спільність походження» [11, с. 61].

Узбекистан. У внутрішньодержавних і суспільних процесах Узбекистану понад чвертьстолїтнього правління С. Ніязова було дуже мало місця для демократії та лібералїзації (результати реформ Ш. Мірзїєєва поки що оцінювати складно). Помітне домінування кланів, найпотужнішими з яких є Ташкентський і Самаркандський; інші клани значно слабші у своєму впливі на прийняття важливих державних рішень і обмежують свою політичну присутність органами місцевого самоврядування. Відповідно до кланового характеру політичної влади в Узбекистані, реальний політичний процес здійснюється шляхом взаємодії кількох регіональних

елітних груп (кланів), які взаємодіють на основі патрон-клієнтської системи. Ж. Сарабеков убачає причину збереження патрон-клієнтської системи у тому, що вона сьогодні залишається «основним механізмом представництва інтересів різних груп узбецького населення» [12, с. 15]. В такій елітній групі населення бачить «своїх людей», через яких можна вирішити проблеми. Стієкі позиції кланів Узбекистану є результатом ретрадиціоналізації узбецького суспільства, обумовленої повільними темпами соціально-економічної модернізації. Відповідно, політична конкуренція також проходить у рамках кланових відносин.

Щодо постаті нового узбецького глави держави Ш. Мірзієєва висловлюються багато гіпотез: чи справді до влади прийшов реформатор, а можливо певні зміни є результатом кланових воєн? Ш. Мірзієєв за перший рік президентства ініціював зміни, схвально сприйняті світом: в країну вперше допущено Верховного Комісара ООН з прав людини, відпущено низку політичних в'язнів, почала уможливлуватися відкрита критика влади, валютна лібералізація, курс на нормалізацію відносин із державами-сусідами тощо. Поки що зарано оцінювати реформи нового глави держави, адже важливе не проголошення курсу на зміни, а реальні результативні реформи. Навіть якщо ці зміни будуть послідовними, важливий вихід політичної культури населення на інший рівень, який уможливив би попит узбеків на демократичні перетворення.

В обох аналізованих центральноазійських державах клановість поєднується з вираженим непотизмом. Родичі усіх колишніх і діючих очільників країн Центральної Азії займають низку важливих посад у державі та бізнесі. Інформація про родичів-високопосадовців є максимально утаємниченою; зазвичай, окремі факти стають відомими завдяки журналістським розслідуванням. Наприклад, щодо Узбекистану озвучуються факти про обидвох зятів Ш. Мірзієєва; щодо Туркменістану – про сина президента Г. Бердимухамедова і под.

Наше дослідження показало, що й у Туркменістані, й в Узбекистані переважають саме неформальні правила, відбувається «захоплення держави», коли сфера неформальної політики поглинає сферу формальної. Публічна політика перетворилася на просто політику; відбувся перехід від public policy до policy, тобто розмиваються межі між публічною та приватною сферами влади. Політичні системи аналізованих держав є прикладом деформалізації, коли формальні правила заміщені неформальними, вбудовані в структуру неформальних інститутів. Панування деструктивних неформальних інститутів можна вважати девіацією суспільно-політичного ладу аналізованих центральноазійських держав.

Нерозвиненість суспільства, відсутність громадянських інститутів та інших чинників активізації внутрішньополітичної конкуренції відкриває для владних режимів як Туркменістану, так і Узбекистану майже необмежені можливості, за яких визначальними будуть саме деструктивні неформальні інститути політики.

Понад чвертьстолітній період незалежного розвитку засвідчив відсутність поступу до демократичних цінностей. Натомість сформувалися режими, базовані на інших ціннісних установках. Не вдалося домогтися справжнього представництва інтересів широкої громадськості, різних прошарків і груп населення. Реальна демократична конкуренція цілковито відсутня; вона витіснена переважно конкуренцією кланів. Політичний процес у державах Центральної Азії, на переконання А. Куртова, спрямований на інтереси лише певної частини політичної еліти, а не «низів» [6, с. 316]. За роки незалежності у державах Центральної Азії посилювалася лише структура президентської влади, натомість інші державні структури ослаблювалися, а паростки громадянського суспільства узагалі викорінювалися. Відсутня внутрішньопартійна демократія. Критика з боку опозиції фактично цілковито заблокована.

У певні періоди розвитку Туркменістану та Узбекистану, їх влада навіть намагалася сконструювати партійну систему з домінуючою та цілковито підконтрольною главі держави партією. На сьогодні в Туркменістані діють три партії (довший час, за С. Ніязова, зареєстрованою була лише одна – Демократична партія Туркменістану, яка є спадкоємицею комуністичної партії; тільки у 2013 р. в туркменському парламенті з'явилася опозиція від партії промисловців і підприємців Туркменістану). В Узбекистані діє чотири партії. Для порівняння: у Киргизії, яку ще образно називають «острівцем демократії», станом на середину 2017 року зареєстровано 226 партій.

Отже, значна роль у політичній системі обох держав належить саме неформальним інститутам і зв'язкам, які проявляються у вигляді стійкого існування кланово-регіональних

спільнот. Патрон-клієнтарні відносини є характеристикою політичних систем країн Центральної Азії. Інституційна система центральноазійських держав характеризується: 1) наявністю кланів (кланових утворень) як неформальних об'єднань людей, пов'язаних як формальними, так і неформальними зв'язками; 2) утворенням політичних кланів, тобто кланів, інкорпорованих в інститути влади; 3) наявністю патронажних мереж як спільнот людей, в основі єдності яких є матеріальний інтерес та потреба у взаємопідтримці при здійсненні позаправових фінансових, політичних дій.

Бібліографічний список:

1. Жангожа Р. Незалежний Туркменістан: демодернізація / Р. Жангожа, Т. Метельова // Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору : монографія / за ред. А. Г. Бульвінського. – К. : ДУ «Ін-т всесв. історії НАН України», 2017. – 288 с. – С. 201–220.
2. Зайдель М. І. Система особистих зв'язків у владі на пострадянському просторі / М. І. Зайдель // Гілея. – 2015. – № 93. – С. 405–409.
3. Кліпкова Г. О. Дієспроможність державних інститутів: пострадянський аспект : дис. ... канд. політ. н.: 23.00.02 / Ганна Олексіївна Кліпкова. – Х. : Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2016. – 176 с.
4. Кожухар О. І. Проблема демократизації пострадянських країн Центральної Азії / О. І. Кожухар // Зб. наук. праць Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. – 2012. – Вип. 45. – С. 100–103.
5. Кохан Г. В. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз / Г. В. Кохан. – К. : НІСД, 2013. – 232 с.
6. Куртов А. «Ханский круг»: система власти в Центральной Азии / А. Куртов // Прогнозис. – 2007. – № 1 (9). – С. 316–331.
7. Ляшенко Т. М. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. – К. : ІПіЕНД, 2011. – 288 с.
8. Ляшенко Т. Національна ідея в країнах Центральної Азії: особливості формування / Т. Ляшенко // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Кураса. – 2010. – № 3 (47). – С. 249–260.
9. Нисневич Ю. Современный авторитаризм и коррупция / Ю. Нисневич // Мировая экономика и международные отношения. – 2017. – № 1. – Т. 61. – С. 108–120.
10. Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии / М. Б. Олкотт. – Москва ; Вашингтон : Моск. Центр Карнеги ; Фонд Карнеги за Межд. мир, 2005. – 487 с.
11. Осадчук І. Ю. Особливості формування та функціонування правлячої еліти в контексті «патронажного президенталізму» в Туркменістані / І. О. Осадчук // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Сер. : «Питання політології». – 2014. – № 1132. – С. 59–62.
12. Сарабеков Ж. Узбекистан на современном этапе. Институт мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента Республики Казахстан. – Астана – Алматы, 2014. – 68 с.
13. Фісун О. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримональної консолідації / О. Фісун // Національна безпека України. – К. : Стилос, 2004. – С. 3–12.
14. Центральная Азия в Индексе восприятия коррупции. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://theopenasia.net/articles/detail/tsentralnaya-aziya-v-indekse-vospriyatiya-korrupsii/>
15. Collins K. The logic of clan politics. Evidence from the Central Asian trajectories // World politics. – Princeton, 2004. – Vol. 56. – № 2. – pp. 224–261.

Popazhlo V. Destructive informal institutes of politics in Central Asia States: an example of Uzbekistan and Turkmenistan

The destructive informal political institutions of the countries of Central Asia are studied on the example of Tajikistan and Uzbekistan. The influence of patriarchal-clan relations on politics is emphasized. The role of informal norms in the interaction of political actors is noted. It is accentuated on the clan character of political relations. Attention is drawn to systemic corruption and nepotism as characteristics of the states of Central Asia.

Key words: *informal institutions, destructive political institutions, clannishness, corruption, nepotism, Tajikistan, Uzbekistan.*